

*Свириденко О. А.,
ад'юнкт кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ*

ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬСТВА У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анотація. Стаття присвячена проблемі вивчення особливостей проявів протиправного насильства у підлітковому середовищі. Здійснюється спроба кримінологічного та психологічного аналізу різнопланових ракурсів феноменології підліткового насильства. Надається правова характеристика фізичного та психічного насильства. Визначаються особливості виникнення та прояву різних форм насильницьких злочинів серед неповнолітніх. Описуються вікові детермінанти насильницької поведінки підлітків.

Ключові слова: підлітки, фізичне та психічне насильство, насильницькі злочини, кримінологічна характеристика, булінг, детермінанти насильства.

Постановка проблеми. Проблема насильства у підлітковому середовищі свідчить про необхідність ретельного вивчення й розробки профілактичних заходів, спрямованих на її вирішення, оскільки діти, з одного боку, є найнезахищенішою, найуразливішою й майже повністю залежною частиною суспільства, а з іншого, можуть самі ставати джерелом суспільно небезпечних наслідків. При цьому, другий аспект може також потребувати розмежування, а саме, коли підлітки виступають суб'єктами насильницьких правопорушень, то вони не тільки загрожують безпеці інших осіб, але й являють небезпеку майбутньому всьому суспільству, адже у цьому віці закладаються соціальні установки правосвідомості. Відтак, вади профілактики підліткового насильства загрожують не лише безпосереднім жертвам таких посягань, але й національній безпеці через зростання кримінально заражених членів суспільства, деформація правосвідомості яких розпочалася ще у дитинстві та не була вчасно попереджена.

Ці аспекти профілактики підліткової насильницької злочинності зумовлюють актуальність кримінологічного та юридико-психологічного дослідження такого багатогранного феномену, яким виступає насильство.

Вивчення проблеми підліткової делінквентності була і залишається одним із найактуальніших напрямків наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних психологів та юристів, таких як: Ю.М. Антонян, З.А. Астеміров, О.М. Джужа, К.С. Ігошев, Л.І. Казміренко, І.С. Кон, М.В. Костицький, В.М. Кудрявцев, О.Є. Лічко, В.С. Медведєв, І.С. Ной, В.М. Синьов, С.А. Тарарухін, Г.І. Чечель, С.І. Яковенко та інші.

У свою чергу аналіз детермінант підліткової насильницької злочинності та встановлення її причин і витоків, привертала увагу таких науковців, як: Р.М. Абизов, Г.А. Аванесов, А.І. Алексєєв, М.М. Бабаєв, Ю.Д. Блувштейн, Т.С. Барило, Н.І. Ветров, Я.І. Гілінський, А.І. Долгова, А.П. Закалюк, А.П. Зелінський, А.М. Костенко, І.П. Лановенко, С.Я. Лихова, Ф.А. Лопушанський, А.Й. Міллер, Г.М. Мінковський, М.М. Міхеєнко, П.П. Михайленко, В.К. Негоденко, О.Я. Светлов, А.І. Селецький, А.П. Тузов, М.П. Черденіченко, Я.М. Шевченко, С.І. Яковенко та інші.

Але, незважаючи на чисельні дослідження підліткової делінквентності, залишається й досі неохопленим все розмаїття причин та витоків даної форми девіантної поведінки. Зокрема, й досі

відсутня уніфікованість розуміння феноменології самого підліткового насильства, без якого досить складно виявити усі витoki даного явища, а відтак, й організувати профілактичні заходи.

Метою статті є спроба кримінологічного та юридико-психологічного аналізу різнопланових ракурсів феноменології підліткового насильства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Глибинна сутність проблеми підліткового насильства полягає у тому, що незалежно від його форми, за відсутності своєчасних профілактичних заходів з часом його прояви стають дедалі жорстокішими. Найбільш поширеними в підлітковому середовищі є психологічне насильство: грубість, приниження одне одного, а також фізичне насильство, зокрема – побиття. При цьому жертвами підліткового насильства все частіше виступають не різні категорії однолітків, а вже й дорослі громадяни.

Багатоаспектний зміст форм прояву насильства унеможливило обмеженість його розгляду суто у вигляді завдання фізичної шкоди. Тому привертаять увагу й інші супутні явища, серед яких слід відзначити й психологічне насильство, адже це явище лише є першим кроком криміналізації підлітка, ігнорування якого призведе до поступової трансформації поведінкових установок у бік формування готовності до вчинення більш тяжких насильницьких злочинів. І якщо проблематика фізичного насильства дістала належного висвітлення у сучасній літературі, то значна кількість аспектів та аналізу психологічного насильства залишається поза увагою науковців. Це, з одного боку, пояснює, а з іншого – пояснюється латентним характером психологічного насильства, яке доки не трансформується у фізичне агресивне посягання, найчастіше залишається поза увагою як правоохоронців, так і соціальних служб, на які покладені функції профілактики підліткової делінквентності.

Згадуючи про насильницькі злочини, слід зазначити, що у юридичній літературі такими прийнято називати будь-які посягання проти життя, здоров'я, честі та гідності людини [7]. Але й до цього часу в наукових колах існує невизначеність стосовно конкретних видів посягань, які варто відносити до таких злочинів. Так, окремі автори до групи насильницьких злочинів традиційно відносять лише умисні вбивства, умисні тяжкі тілесні ушкодження та хуліганство, які утворюють самостійний у кримінологічному плані «блок» насильницьких злочинів [8]. Зокрема Ю.Н. Аргунова і Е.М. Юцкова, розглядаючи насильницькі посягання, що вчиняються на побутовому ґрунті, включають злочини проти життя, здоров'я, свободи, честі і гідності особи, проти статевої недоторканості і статевої свободи [6].

Дехто доповнює цей перелік катуванням та зґвалтуванням, або розуміє під насильницькими всі злочини, пов'язані з насильством чи погрозою його застосування. Так, зокрема Л.Д. Гаухман, розглядаючи цю проблему в кримінально-правовому аспекті, не обмежує її рамками лише фізичного насильства, а вважає, що насильницький спосіб учинення злочину містить також погрозу його застосування насильства [1]. Даний підхід демонструє поступовий перехід і до визнання місця психологічного насильства.

За сферою актуалізації Е.Ф. Побегайло виділяє вчинення насильницьких злочинів і хуліганства з побутових мотивів, у сферах дозвілля і частково побуту, на ґрунті сімейно-побутових конфліктів, за мотивами чисто особистого характеру [11].

Разом із тим, на нашу думку, не можна повністю погодитися з Л.Д. Гаухманом та іншими вченими даного кримінологічного напрямку, оскільки до насильницьких злочинів треба віднести всі дії фізичного, сексуального, психологічного, емоційного характеру, які призводять до насильства та мають відчутні наслідки.

Отже, для того, щоб у всій мірі розуміти, що таке насильство взагалі та в його окремих видах, необхідно більш детально з'ясувати саме сутність поняття «насильство». Для цього, на нашу думку, буде найбільш правильним згрупувати різні поняття насильства.

Так, до насильства, як шкоди, слід віднести ті визначення, які розглядають насильство взагалі у найширшому сенсі цього поняття. У найбільш загальному філософсько-психологічному сенсі феномен насильства тлумачить В.Д. Губіна, коли вказує, що це природний стан людини, засіб спілкування з оточуючими. Така ситуація буде зберігатися доти, поки суспільство буде перебувати в стадії свого «тваринного» розвитку. Він стверджує, що насильство – природне, а добро й альтруїзм – штучні [2].

Тлумачний словник В. Даля «насильство» трактує, як примус, неволю, потребу, сором'язливу дію, образливу, незаконну і свавільну [3]. В юридичній енциклопедії «насильство» трактується як умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду, або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою [19]. Юридична енциклопедія під редакцією М.Ю. Тихомирова визначає насильство, як вплив однієї людини на іншу, що порушує право громадян на недоторканність [15]. Юридичний енциклопедичний словник визначає насильство, як фізичний чи психічний вплив однієї людини на іншу, що порушує гарантоване право Конституції на особисту недоторканність у фізичному чи психічному смислі [20].

До насильства, як примусу, слід віднести такі визначення насильства, які тяжіють до визначення його, як соціального явища. У «Короткому енциклопедичному довіднику з соціальної роботи» насильство визначається як примус (дія), що здійснюється індивідом або групою для досягнення поставленої мети, і який пов'язаний із прямим нанесенням фізичної, психологічної або моральної шкоди іншій особі, або з загрозою такого нанесення [14]. Отже, визначається насильство, як застосування певною соціальною групою різноманітних форм примусу стосовно інших груп із метою набуття або збереження економічного і політичного верховенства, завоювання тих чи інших привілеїв. За філософською енциклопедією, насильство – це застосування певною соціальною групою різних (аж до озброєних впливів) форм примусу стосовно інших соціальних груп із метою набуття тих чи інших прав і привілеїв [16].

У КК України нерідко говориться про психічний вплив, але при цьому не розкривається поняття «психологічного насильства». У цьому ракурсі в КК України не визначається відмежування фізичного та психічного насильства, але вказується на насильство, яке здійснюється під фізичним або психічним примусом. Під фізичним примусом розуміється примушування особи до вчинення суспільно небезпечного діяння, тобто заподіяння шкоди правоохоронним інтересам шляхом застосування фізичного впливу (фізичного насильства), тобто заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв тощо. Під психічним примусом слід розуміти погрозу застосувати до особи чи її близьких фізичне насильство (вбити, спричинити тілесні ушкодження, позбавити

волі тощо) чи заподіяти шкоду іншим її правоохоронюваним інтересам: знищити чи пошкодити майно, викрасти близьких родичів, розголосити відомості, що ганьблять особу тощо [9].

З точки зору соціальної оцінки феномену насильства, тут також існують різні бачення, починаючи від біблійного принципу непротивлення, і закінчуючи різними баченнями каральних санкцій з боку соціуму у відповідь на протизаконне насильство. Так, А.П. Огурцов, стверджує, що, з одного боку, більшість людей розуміє аморальність насильства у будь-якій формі, однак, з іншого – настільки ж ясно розуміється аморальність примирення з несправедливістю, непротивлення насильству [10]. Інакше намагається розв'язати цю дилему А.М. Ковальов. На його думку, насильство має певні межі, і воно може бути виправдане лише настільки, наскільки забезпечує реалізацію загальнолюдських законів і норм моральності, що впливають із нього. За цими рамками воно перевищує межі припустимого захисту і набуває аморального характеру [4]. Однак в обох випадках констатується доцільність відповідної реакції, спрямованої на усунення джерела небезпечного насильства, що, знов таки, обумовлює виникнення феномену «правомірного насильства», починаючи від самооборони людини у разі нападу, і закінчуючи правозастосовними заходами правоохоронних органів, спрямованих на припинення, розслідування та покарання суб'єкта насильницьких правопорушень.

І якщо з фізичними формами насильства начебто все зрозуміло, то психологічне насильство, через його неоднозначність, потребує більш докладного розгляду. Слід зазначити, що психологічне насильство необхідно одночасно розглядати з двох різних точок зору: як предмет психології, і як предмет права. У ракурсі проблем підліткової психології, то не можна оминати таку розповсюджену форму психологічного насильства у дитячому та юнацькому середовищі, яким є булінг. У найбільш загальному сенсі булінг (bullying, від англ. bully – хуліган, забіяка, задирака, грубіян, насильник) визначається як цькування, психологічне знущання, дискримінація та приниження. Цей термін означає тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного і психічного) з боку дитини або групи до іншої дитини або інших дітей.

Зазвичай мотивацією до булінгу стають хибні форми самоствердження через приниження слабкішого. Хоча мотивами можуть виступати й заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість; боротьба за владу, нейтралізація суперника тощо, аж до задоволення суто садистських потягів.

Здійснюється булінг у різних формах: систематичні кепкування з будь-якого приводу (від національності до зовнішнього вигляду дитини); задирство; фізичні й психічні приниження; різного виду знущання; бойкот та ігнорування; псування особистих речей та ін. І залежно від наслідків може являти собою або адміністративні делікти, або ж навіть кримінальні правопорушення.

Що ж до правової характеристики психологічного насильства, то цей феномен ототожнюється часто з неправомірним психологічним впливом. Так, у постанові Пленуму ВСУ «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27.02.2004 р., психологічний вплив визначається шляхом вказівки на погрозу застосувати насильство, знищити майно, розголосити певні відомості тощо [12], а в постанові Пленуму ВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07.02.2003 р. як приклад психологічного насильства наводиться погроза завдання фізичної, моральної чи майнової шкоди [13]:

– психологічний вплив при погрозі людині тим, що у майбутньому будь-які права чи законні інтереси цієї людини або небайдужих їй осіб будуть поставлені під загрозу;

– психологічний вплив при створенні загрози негайного завдання будь-якої шкоди будь-яким правам чи законним інтересам людини чи небайдужих їй осіб, а також імітація такої загрози (наприклад, створення стану, що загрожує небезпекою життю або здоров'ю людини, чи імітує таку небезпеку);

– психологічний вплив при погрозі негайного поставлення під загрозу будь-яких прав чи законних інтересів людини чи небайдужих їй осіб, а також імітація такої загрози.

Окрім того, варто згадати про таке кримінальне правопорушення, як шантаж (ст. 258-1 КК України), що також доцільно відносити до психологічних катувань, адже реалізується шляхом погрози, умовою не втілення в життя якої є вдавнення потерпілим до певного вчинку.

В кримінально-правовій літературі існує досить багато досліджень феномену психологічного насильства, проте вони містять різні погляди на його природу. Дефініції психологічного насильства давали такі дослідники як: Ю.М. Антонян, Р.А. Базаров, Є.А. Гамаюнова, Л.Д. Гаухман, Ф.Б. Гребьонкін, В.Г. Громов, Н.В. Іванцова, Р.А. Левертова, С.В. Расторопов, Л.В. Сердюк, Н.В. Стерехов, С.Н. Табакова, О.Д. Чернявський. Дефініції психологічного насильства, запропоновані зазначеними авторами, досить відмінні, що є природними для юридичних науки і практики. Зрозуміло, що таке розмаїття поглядів породжує суперечності, але термінологічна полеміка має все ж таки завершуватись певною уніфікацією юридичної термінології.

Такі науковці як Л.В. Сердюк, В.Г. Громов, Е.А. Гамаюнова, С.І. Табакова пов'язують психологічне насильство з ознакою умисності. І справді, є підстави вважати психологічне насильство прямоумисним, адже психологічне насильство характеризується метою завдання психічної шкоди, а мета, як прийнято вважати, є ознакою прямого умислу.

Відтак, з юридичної точки зору кримінальний насильницький психологічний вплив може полягати у таких категоріях, які з позицій вчення про склад злочину як такі не можуть характеризуватись виною (це засіб вчинення злочину, обставинка). Але оскільки *de facto* кримінальний насильницький психологічний вплив є діянням, то такими мають визнаватись і прояви психологічного насильства, незалежно від його юридичної форми.

У дефініції кримінального насильницького психологічного впливу, як свідчення прямоумисності такого впливу і психологічного насильства загалом, слід зробити посилання на мету такого впливу – завдання цілеспрямованої шкоди жертві посягання. Не станемо торкатися питання нанесення шкоди з необережності, адже це суттєво розширить коло досліджуваної проблеми.

Як зазначає Р.Д. Шарапов, небезпечність психологічного впливу полягає й у тому, що він може завдати і фізичної шкоди [17], при чому, як умисно, так і з необережності, довести до неї, наприклад, при самогубстві. Фізичний же вплив може бути початковою причиною психічної шкоди, при чому не лише моральної.

Тут варто погодитись з Ю.А. Красиковим та А.М. Алакаєвим, які наголошують, що сила слова в деяких випадках у багато разів перевищує фізичний вплив і може викликати найтяжчі наслідки [5]. В контексті зазначеного логічною є думка Уповноваженого з прав людини, який звертає увагу, що розривання катувань на фізичні та психологічні є штучним: фізичні тортури можуть завдати значних психологічних травм,

а психологічні зловживання призводять до значних фізичних проблем [18].

Узагальнюючи сучасні підходи, можна стверджувати, що психологічне насильство – це той психологічний вплив, який характеризується метою завдання психічної чи фізичної шкоди, або ж, принаймні, погрози завдання такої шкоди. Важелем впливу тут виступає почуття страху людини щодо можливих збитків – фізичних, моральних чи психологічних, які можуть бути нанесені як безпосередньо самій жертві, так і опосередковано через збиток його значущим цінностям (родичам, матеріальним цінностям тощо).

Висновки. Підводячи підсумок, слід зазначити, що підлітковий вік є другим кризовим періодом, який супроводжується прагненням до самоствердження. При цьому в дитини виникає конфлікт через усвідомлення власної залежності від дорослих, хоча вона намагається позиціонувати себе дорослою. Найбільш простим способом самоствердження є так звана «протестна» форма поведінки, яка не вимагає зусиль та досягнень, і реалізується у активзації заборонених форм поведінки. Чим більше намагання підлітка будь-що самоствердитись у протестній формі, тим більшою стає схильність до крайніх форм несхвалюваної (забороненої) поведінки.

Найбільш яскравою у даному разі стає насильницька протиправна поведінка, яка може здійснюватися у формі психологічного насильства (булінгу), або фізичного насильства. На основі проведеного аналізу нами доведено, що фізичне та психологічне насильство має однакову природу та мету, якою є цілеспрямоване завдання шкоди жертві. Відмінним виступає лише засіб реалізації, яким може бути або безпосередній деструктивний вплив на фізичний стан жертви, або опосередкований вплив на її психіку шляхом погрози настання негативних та небезпечних наслідків.

Тому для злочинності неповнолітніх були і залишаються характерними елементи жорстокості, знущання над жертвою. Це пов'язано із віковими особливостями компенсаторних механізмів накопиченого напруження через ескалацію внутрішніх конфліктних деструктивних психічних станів. Тим паче, що неповнолітні злочинці – це, все ж таки, підлітки, в яких психіка є ще недостатньо сформованою, а тому в цьому віці початковий рівень кримінальної зараженості дуже легко трансформується та закріплюється у стійкі стереотипи антисупільної поведінки.

Література:

1. Гаухман Л.Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР / Л.Д. Гаухман. – Саратов, 1981. – 76 с.
2. Губин В.Д. Русская культура и феномен насилия // Вопросы филологии / В.Д. Губин. – 1995. – № 5. – С. 5–6.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – Т. 2. – М.: Русский язык, 1981. – 481 с.
4. Ковалев А.М. Азбука дипломатики / А.М. Ковалев. – М.: Интерпракс, 1993. – 239 с.
5. Красиков Ю.А. Понятие преступления. Множественность преступлений. Лекции 2–3. Уголовное право. Общая часть. / Под ред. А.Н. Игнатова / Ю.А. Красиков, А.М. Алакаев. – М.: НОРМА, 1996. – 104 с.
6. Криминология: Учебник / Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. – М.: Юрист, 1997. – 512 с.
7. Курс криминологии // Особлива частина // Підручник: У 2 т. / М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін.; За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 480 с.
8. Курс советской криминологии // Предупреждение преступности – М.: Юрид. лит., 1986. – 318 с.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. 2-ге вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2003. – 976 с.

10. Огурцов А.П. Наука и тоталитарная власть // Философские исследования / А.П. Огурцов. – 1993. – № 3–4. – 504 с.
11. Побегайло З.Ф. Криминологическая характеристика лиц, совершивших тяжкие насильственные преступления / З.Ф. Побегайло. – М., 1976. – 60 с.
12. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : постанова Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2 // Зб. поточн. законодавства, нормативн. актів, арбітражної та судової практики. – 2004. – № 17.
13. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Юридичний вісник України. – 2003. – № 11.
14. Соціальна робота // Короткий енциклопедичний словник. – К. : ДЦССМ, 2002, с. 536 // Соціальна робота. Книга 4. – 535 с.
15. Тихомирова Л.В. Юридическая энциклопедия / М.Ю. Тихомиров, Л.В. Тихомирова; под общ. ред. М.Ю. Тихомирова. – 6-е изд., доп. и перераб. – М. : Изд. г-на М.Ю. Тихомирова, 2012. – 1088 с.
16. Философский энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 837 с.
17. Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 289 с.
18. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні» – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.ombudsman.kiev.ua/Dop_3/R3_3.htm.
19. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 2002. – Т. 4 : Н–П. – 720 с.
20. Юридичний енциклопедичний словник. – К. : Юрінком, 1998. – 187 с.

Свириденко О. А. Юридико-психологическая характеристика насилия в подростковой среде

Аннотация. Статья посвящена проблеме изучения особенностей проявлений противоправного насилия в подростковой среде. Осуществляется попытка криминологического и психологического анализа разноплановых ракурсов феноменологии подросткового насилия. Предоставляется правовая характеристика физического и психического насилия. Определяются особенности возникновения и проявления различных форм насильственных преступлений среди несовершеннолетних. Описываются возрастные детерминанты насильственного поведения подростков.

Ключевые слова: подростки, физическое и психическое насилие, насильственные преступления, криминологическая характеристика, буллинг, детерминанты насилия.

Svyrydenko O. Legal and psychological violence characteristics among teenagers

Summary. This paper deals with problem of studying features of unlawful violence among teenagers. Attempting criminological and psychological analysis of diverse perspectives phenomenology teenage violence. Provided legal description of physical and psychological violence. Identify features of origin and manifestation of various forms of violent crime among juveniles. Describe age determinants of violent behavior of adolescents.

Key words: adolescents, physical and mental abuse, violent crime, criminological characteristics, bullying, determinants of violence.